

Émely szavunk (szavaink) eredetéről*

1. A címben zárójelbe tett „szavaink” többes számú alak arra utal, hogy véleményünk szerint a TESz. (I, 761) szerint ismeretlen eredetű *émely* 1. 'émelyedés; Übelkeit'; 2. 'kelevény; Geschwür' szavunk nem egy etimonra megy vissza, hanem két különböző — bár egyaránt szláv — forrásból származik. Véleményünk szerint tehát két homoním szóról van szó: *émely*¹ 'émelyedés, hányinger stb.' és *émely*² 'kelevény'. Vizsgáljuk meg először az *émely*¹ lehetséges eredetét; ehhez előjáróban csak annyit, hogy a régi keleti szláv—magyar nyelvi kapcsolatok mellett szóló tények az utóbbi években egyre szaporodnak etimológiai irodalmunkban (vö.: HADROVICS LÁSZLÓ: NytudÉrt. 88. sz. 65, 67—70; GREGOR FERENC: StudSl. XXIII, 201). Az alábbiakban azt szeretnénk bizonyítani, hogy *émely*¹ szavunk és származékai végső soron a szláv **chmelb* 'komló' szóból és származékaiból, mégpedig legvalószínűbben az óoroszból — a szláv szónak az óoroszban igen korán kialakult 'szesz ital' → 'részségesség' → 'másnaposság' jelentéseiből — származik; *émely*² szavunk viszont az ósszláv **omela*, *jbmela* 'fagyöngy; Viscum' valamely *i*-vel kezdődő folytatójára vezethető vissza.

2. Nincs szükség arra, hogy részletesen ismertessük a szó korábbi megfejtési kísérleteit, mivel a kérdés irodalma megtalálható új etimológiai szótárunkban (TESz. I, 761). Összefoglalóan elmondható, hogy e megfejtési kísérletek alapvetően két irányban mozogtak: *émely* szavunkat egyesek finnugor eredetűnek, mások belső keletkezésűnek tartották. Mindkét megfejtési irányzat bírálatát is elvégzi a TESz. (i. h.), amikor — korábbi etimológiai szótárainkhoz hasonlóan (EtSz. I, 1547; SzófSz. 63) — megállapítja, hogy a szó továbbra is ismeretlen eredetű. A szóra vonatkozó főbb nyelvtörténeti adatok (TESz. i. h. alapján): a nyelvemlékekben elsőként az *émelyeg* ige fordul elő (1521.), majd az *émelyget* és *émelyedik* (1585.), *émelygős* (1604.), *émelyít* (1640.); legkésőbb bukkan fel az *émely* főnév (1720.), ennek alapján állapítja meg a TESz., hogy az *émely* elvonás eredménye. Anélkül, hogy ezt kétségbe vonnám, az egyszerűség kedvéért a továbbiakban elsősorban az *émely* alakról fogok beszélni, mivel az igealakok (*émelyeg*, *émelyedik*, *émelyít*), illetve az *émely* főnév egymással szembeni elsődlegessége mondanivalómat lényegében nem befolyásolja: alapjában véve az *émely*-tőről van szó. Igen fontosnak tűnik viszont a TESz. azon megállapítása, hogy noha a szó a mai magyarban elsősorban a túlzottan édes íz által kiváltott rossz közérzetre, hányingerre vonatkozik, a régi nyelvben az édes ízre való vonatkozás árnyalata hiányzik (ezzel kapcsolatban vö. még a következő — a TESz. által nem idézett — adatokat: „Az *Imëlges* az mjkor okadny kewanna az gyomor”; „Egýeb bantafi is vadnak az gyomornak kýk *Imëlgesth* awagy okadalfh zéreznek, Mýnth megh emeztetlen lok Eledel, aký az természetnek nehez”: OrvK. 187). Ez a tény az édes ízzen alapuló finnugor származtatás legdöntőbb akadálya; belső keletkezésű szóként való magyarázata — elsősorban az *emelkedik* igével való összefüggésbe hozása — pedig hangtani nehézségekbe ütközik. Az általam javasolt etimológia: magyar *émely* < szláv *ch(ǔ)melb*, ha adatok hiányában nem is világít meg egyértel-

* Orosz nyelvű, rövidített változatát, mely csak az *émely*¹ eredetét tárgyalja, l. StudSl. XXV, 465—73.

műen minden részletkérdést, jelentéstani és hangtani akadályokba nem ütközik, s talán hozzájárulhat a szócsalád eredetének tisztázásához.

3. Ismeretes, hogy a szláv **cḥmēlb* folytatói konkrét 'komló; Humulus lupulus'; 'e növény virágzata, toboza' jelentésben minden szláv nyelvben megvannak (VASMER, RussEtWb. III, 250—1; SŁAWSKI, SłEt. I, 71); a szó ósszláv volta nemcsak mai elterjedtsége miatt nem kétséges: már a IV—V. századból vannak közvetett bizonyítékok arra, hogy a szlávok ismerték és használták italok ízesítésére a komlót (K. MOSZYŃSKI: JP. XXXII, 201); a nyelvemlékekben is igen korán megjelenik a szó, az óorosz krónikákban már a 985. év eseményeinek a leírásában felbukkan: „I stvori mirǔ Volodimerъ sь Bolgary: i rotě zachodiša mežju sobě i rěša Bolgare: toli ne budetǔ mežju nami mira: eliko kamnetǔ načnetǔ plavati a *chmēlb* počne(t) tonuti” (Lavrentevskaja letopis': Polnoe sobranie russkich letopisej I, Moskva, 1962. 84; vö. SREZNEVSKIJ III, 1377) = 'És békét kötött Volodimer a bolgárokkal, és esküreljártak egymáshoz, és így szóltak a bolgárok: „Akkor ne legyen béke közöttünk, ha a kő úszni fog, a komló pedig elmerül”'. A szó eredete az ósszlávban nincs véglegesen tisztázva: egyesek indoeurópainak (K. MOSZYŃSKI: i. h.), mások finn eredetűnek tartják (B. A. LARIN, Lekcii po istorii russkogo literaturnogo jazyka. Moskva, 1975. 231); valószínűbb azonban, hogy török eredetű, és végső forrása azonos a magyar *komló* szóéval (F. SŁAWSKI: JP. XXXIII, 400; vö.: GOMBOCZ: ÓM. I, 106—8; TESZ. II, 537). A szláv **cḥmēlb* eredetét tárgyaló legújabb etimológiai dolgozat (A. S. Lvov, Iz leksikologičeskich nabljudenij, 18. K ètimologii tjurk. **qumlay* i slav. *cḥmēlb*: Ètimologija 1979. Moskva, 1981. 64—7) szerint a török és a szláv szó egyaránt — de egymástól függetlenül — az iránitól származik. Jelen esetben azonban — a magyar *émely* forrását kutatva — a szláv *cḥmēlb* szónak nem a konkrét 'komló' jelentése kerül előtérbe, amely — mint utaltam rá — minden szláv nyelvben megvan, hanem a szláv szó átvitt — 'komlóval készült ital' → 'szeszes ital általában' → 'leittasodás, részegség' → 'másnaposság' — jelentései, amelyek csak a keleti szláv és egyes nyugati szláv nyelvekben mutathatók ki (ez egyébként eléggé egyszerűen magyarázható: a déli szlávok ősei, akik az V—VI. században a Balkánra települtek, korán a dél-európai szőlőkultúra vonzáskörébe kerültek, és számukra a 'szeszes ital' legáltalánosabb megjelenési formájává a bor vált, míg az északon maradt keleti és nyugati szlávok számára a 'szeszes ital' leghétköznapibb megtestesülését továbbra is a k o m l ó v a l készült italok: a méhsőr [or. *mēd*, le. *miód*], a híg háziör [or. *braga*] és a sör [szláv *pivo*] jelentették).

A szláv *cḥmēlb* folytatói és származékai a fenti átvitt jelentésekben a keleti szláv nyelvekben a legelterjedtebbek. Vö.: O r o s z: *chmel* 'részegség, ittaság' (SIRJ. IV, 832), *ego chmel odolel* 'levette a lábáról a részegség' (DAL² IV, 554); (*byl'*) *pod chmelem, pod chmelkom* '(enyhén) ittas, kaptos' (SIRJ. IV, 833; DAL² IV, 553); *chmelnoj*, R. N. *chmelnyj* 1. 'részeg', 2. 'részegítő', 3. 'szeszes ital' [főnévként: *chmelnoe*] (SIRJ. IV, 833), *chmelnogo v rot ne берет* (DAL² IV, 554) 'szeszes italt szájába se vesz'; *chmelnének* N. 'enyhén ittas' (UŠAKOV: SIRJ. IV, 1160); *chmelit* N. 'leitat' (SIRJ. IV, 832); *chmelét* N. 'berüg, becsíp' (SIRJ. IV, 832); *ochmelét* 'lerészegedik', *ochmelénie* 'lerészegedés' (SIRJ. II, 1002); *ochmelját, ochmelít* R., N. 'leitat' (SIRJ. II, 1002); *pochméle* 1. 'másnaposság', 2. N. 'utóivás, szeszesital-fogyasztás az előző napi szeszesital-fogyasztás következménye, a másnaposság gyógyítása céljából' (SIRJ. III, 465; DAL² III, 367); *opochmeljatsja, opochmelitsja* N. 'szeszesitalt fogyaszt

a másnaposság gyógyítása céljából' (SIRJ. II, 859); *opochmelját*, *opochmelít* N. 'szeszeseztalt fogyasztat valakivel a másnaposság gyógyítása céljából' (SIRLJ. VIII, 934); *opocchmélka* N. 'ua., mint *pochméle* 2.' (SIRLJ. VIII, 934); *ochmeljátjsja*, *ochmelítjsja* N. (SIRLJ. VIII, 1757) 'ua., mint *opochmeljátjsja*'; *pochmeljátjsja*, *pochmelítjsja* 'ua., mint *opochmeljátjsja*, *opochmelítjsja*' (DAL² III, 367); *pochmelén'e*, *pochmélka* 'ua., mint *pochméle* 2., *opochmelka*' (DAL² III, 367); *zachmelítjsja* 'berauscht werden' (VASMER, RussEtWb. III, 250). — U k r á n: *chmil* 'részegség' (URSl. VI, 343); *pidchmelytysja* 'szeszeseztalt fogyaszt' (SUM. VI, 522); *pidchmélenyj* N. ' (enyhén) ittas' (SUM. VI, 522); *pochmillja* 1. 'másnaposság', 2. 'utóívás' (SUM. VII, 451–2); *pochmilnyj* 1. 'másnapos', 2. 'az utóívással kapcsolatos' (SUM. VII, 452); *pochmeljatysja*, *pochmelytysja* 'szeszeseztalt fogyaszt a másnaposság gyógyítása céljából' (SUM. VII, 451). — F e h é r o r o s z: *chmel* 'az orosz *chmel* jelentéseiben' (BRSl. 996); *chmélnyj* 'részegítő' (BRSl. 996); *zachmélka*, *zachmélle* 'másnaposság' (BRSl. 647); *achmjálély*, *zachmjálély* 'részeg'; *achmjálénne*, *zachmjálénne* 'részegség'; *achmjáléc*, *zachmjáléc* 'lerüg' (BRSl. 109, 317).

A szláv *chmelb* és származékai a fenti átvitt jelentésekben a keleti szláv nyelvekben nemcsak a legelterjedtebbek, hanem a legrégebbiek is, minden biznnyal még az ócrosz nyelv (a keleti szláv alapnyelv) korszakátan kialakultak. Vö.: Ó o r o s z: *chmelb* ~ *chmélb* 'szeszese ital' (1296.); 'részegség' (1197/XIV—XV. sz.); *pochmelie* 'másnaposság' (XV. sz.), *pochmelnyj* (?) (SREZNEVSKIJ II, 1316, III, 1377); a szónak a keleti szláv nyelvterületen való folyamatos továbbélése illusztrálására felhozunk néhány XVI—XVII. századi példát is: or. 1643: „a zdes rosslavlivi čto de v[a]ša knjažskaja m[i]l[o]st' u jego c[a]rskogo veličestva v kručine za to, čto v[a]ša knjažskaja m[i]l[o]st' mnogo *chmelju* deržišsja i kak d[e] ty byvaeš' p'jan . . .” (Vesti-kuranty 1642—1644 gg. Izdanie podgotovili N. I. TARABASOVA, V. G. DEM'JANOV, A. I. SUMKINA. Pod redakcij S. I. Kotkova. Moskva, 1976. 68) = 'és itt elterjesztették azt a hírt, hogy fejedelmi kegyelmed a cári fenségénél kegyvesztett lett amiatt, hogy fejedelmi kegyelmed kedveli az italt, és amikor állítólag részeg vagy . . .'; 1642—1643: „takoe neprigožee slovo pro g[o]s[u]d[a]r[i]nju c[a]r[i]lcu molyl. so p'jana a inoe de on v *chmelju* žtrodit s uma . . .” (Moskovskaja delovaja i bytovaja pis'mennost' XVII veka. Izdanie podgotovili: S. I. Kotkov, A. S. OREŠNIKOV, I. S. FILIPPOVA. Moskva 1968. 255) = 'ilyen illetlen szót ejtett a felséges cárnőről részegen, más [kérdés], hogy állítólag, amikor részeg, eszét veszti . . .’ — Ó u k r á n - ó f e h é r o r o s z: [„nyugatorosz”]: 1627: „šumenъ: piánъ, *pochmélnyj*, véselyj, . . .” (Berynda 158); XVII. sz. közepe k.: „*pochmélnyj*: šumenъ” (Sinonima slavenorosskaja: Leksyis Lavrentija Zyzanija. Sinonima slavenorosskaja. Pidhotovka tekstiv pam'jatok i vstupni statii V. V. NIMČUKA. Kyjiv, 1964. 147); XVI. sz. vége: „šumenъ: p'janъ, ako pochmelenъ” (Leksisъ съ tolkovanienъ slovenskichъ movъ prosto; uo. 194).

A nyugati szláv nyelvek közül az ósszláv *chmelb* folytatói és származékai a fenti átvitt jelentésekben a legkorábban a l e n g y e l b ő l adatolhatók: le. *chmiel* 1. 'komló; Humulus lupulus' (XIV. sz.); 2. 'sör és minden szeszese ital általában', 'részegség' (XVI. sz.) (SŁAWSKI, SlEt. I, 71; VarsóiSz. I, 286; Słownik polszczyzny XVI wieku. Redaktor naczelny: MARIA RENATA MAYER-NOWA. III, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1968. 259); a mai lengyelben a *chmiel* átvitt értelemben ritka, a késziszótárak (Lengyel—magyar szótár. Bp., 1958. 63; Mały słownik języka polskiego. Pod redakcją STANISŁAWA SKORUPKI, HALINY AUDERSKIEJ, ZOFII ŁEMPICKIEJ. Warszawa, 1969.

75; Słownik języka polskiego. Redaktor naukowy: MIECZYŚLAW SZYMCZAK. I. Warszawa, 1978. 267) nem is közlik, csak a SłJP. (I, 878) tünteti fel elavultként a le. *chmiel* átvitt jelentését: 'szeszes ital, főleg sör; lerészegedés'; *pochmiel* 'részegség, másnaposság' (a XVI. sz. második felétől) (STEFAN REZEEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 329; LINDE² IV, 184); *pochmiele* R. 'ua.' (VarsóiSz. IV, 300); a mai lengyelben szintén ritka; nem közlik pl.: Lengyel—magyar szótár; Mały słownik języka polskiego; SłJP. (VI, 558) regionális köznyelvi szóként tünteti fel; *podchmiel* '(enyhe) ittasság' (LINDE² IV, 208; SłJP. VI, 610 szerint R.); *podchmielić się* '(enyhén) leittasodik' (VarsóiSz. IV, 300; SłJP. VI, 611 szerint R.); *podchmielić sobie* '(enyhén) leittasodik' (LINDE² IV, 208; VarsóiSz. IV, 341); *podchmielić* '(enyhén) leittasodik, egy kicsit többet iszik a kelleténél' („ma csak a *podchmielić* *sobie* kifejezésben és a *podchmielony* melléknévi igenévi alakban” megjegyzéssel: SłJP. VI, 610); *chmielny* 'részeg' (VarsóiSz. I, 286; SłJP. I, 879); *zachmielić* 'leittasodik, főleg sörtől' (VarsóiSz. VIII, 36; SłJP., Mały słownik języka polskiego nem közlik).

A szlovák irodalmi nyelvben a *chmel* R. 'részegség' (SISJ. I, 564) és a ritka *pochmelie* 'másnaposság' (SISJ. III, 177) csak mint késői, XIX. századi irodalmi nyelvi russzicizmusok adathatók, a nyelvjárásokban és a nyelvelmékekben nem mutathatók ki (GREGOR FERENC szíves szóbeli közlése). — A cseh beszélt nyelvben a *chmel* 'komló' átvitt jelentései — a keleti szláv nyelvektől és a lengyeltől eltérően — a 'sör' fogalmával való szorosabb összefüggésben fejlődhetnek ki; vö. *chmel* átv. 'sör' (PSIJČ. I, 1054); *chmelovina* 'ua.' (PSIJČ. I, 1054; DOBOSSY, CsehMSz. I, 231); *chmeliti* 'sört iszik, sörözik' (PSIJČ. I, 1054; SISJČ. I, 692); *ochmelit* 'leitat' (SISJČ. II, 364); *ochmelit(i) se* 'berúg' (PSIJČ. III, 996; SISJČ. II, 364); *ochmela, ochmelka, ochmelenec* 'részeg(es) ember' (PSIJČ. III, 996; vö. DOBOSSY, CsehMSz. I, 650); *nachmelit se* 'berúg' (SISJČ. II, 40), *nachmelený* 'részeg' (SISJČ. II, 40); *přichmelit se* 'becsíp' (SISJČ. II, 1099). A felsorolt cseh szavak újabb kori beszélt nyelvi képződményeknek látszanak, az ócsehből a *chmel* átvitt jelentésben nincs kimutatva (vö. JAN GEBAUER, Slovník staročeský I—II [A—nedbalivost]. Praha, 1903—1916.), így a magyar *émely* forrásaként nem jöhet számításba.

4. Amint a fenti adatok alapján látható, a magyar *émely* forrásául elméletileg csak azok a keleti szláv és lengyel alakok szolgálhattak, amelyeknek viszonylag korán kifejlődött átvitt, 'szeszes ital', 'részegség', 'másnaposság' típusú jelentése. A lengyeltől való származtatást azonban már eleve kétségessé teszi az a körülmény, hogy a szó efféle jelentésekben (a XIX. századi, tisztán irodalmi adatokat nem számítva) a szlovákból nem mutatható ki. Vannak más — a lengyel—keleti szláv nyelvi kapcsolatok körébe tartozó — körülmények is, amelyek arra mutatnak, hogy a magyar szó nem származhat a lengyeltől, hanem csak a keleti szlávól. A magyar *émely*-hez jelentéstanilag az óor. *pochmelie*, or. *pochmele*, ukr. *pochmillja*, f.-or. *pachmelle*, le. *pochmiel(e)* 'másnaposság' típusú származékok állnak legközelebb. Amint az ismertetett adatokból kitűnik, az óor. *pochmelie* a XV. századtól, a le. *pochmiel(e)* pedig csak a XVI. század második felétől adatható. Ez a körülmény önmagában véve nem perdöntő: egy ilyen, nem túlzottan „illelmes” jelentésű szó — csakúgy, mint a magyar *émely* — mindkét nyelvben létezhetett több évszázaddal a nyelvemlékekben való felbukkanása előtt is. Figyelemre méltó azonban az a körülmény, hogy bár a *chmiel* szó konkrét 'komló' jelentésben már a XIV. századtól

kimutatható, a 'sör és szeszes italok általában' → 'leittasodás' típusú jelentései, amely a *pochmiel(e)* 'másnaposság' származék képzéséhez alapul szolgálhattak volna, szintén csak a XVI. századtól mutathatók ki. Ha összehasonlítjuk az óor. *pochmelie*, or. *pochmele*, ukr. *pochmillja*, f.-or. *pachmelle* szóképzési szerkezetét a le. *pochmiel(e)* szóéval, akkor belátható, hogy a keleti szláv alakok, ha nem is túl gyakori, de teljesen szabályos denominális prefixális-suffixális képződmények, amelyekben a *po-* prefixum időbeli 'után' jelentésben szerepel. Az ilyen denominális főnevek a keleti szlávban a 'valami után bekövetkező időszakot, állapotot' jelentik, s így az óor. *pochmelie* stb. tkp. 'az ittasság utáni állapot', ami a szintén már az óoroszból kimutatható *chmelb* 'részezség, ittasság' által tökéletesen motivált. Vö. or. *povesele* 'a mulatás folytatása az ünnep másnapján' (DAL² III, 143), *povečerie* 'esti („vacsora utáni") istentisztelet' (DAL² III, 143); ukr. *poobiddja* N. 'az ebéd utáni időszak' (SUM. VII, 170). A lengyelben mindössze egy ehhez hasonló képzést találtam, a *polecie* 1. 'nyárutó' szót (SIJP. VI, 872), amely azonban minden bizonnyal a német *Nachsommer* tükörszava, mivel az ehhez hasonló képződmények a keleti szláv nyelvekben (de eredetileg valószínűleg a lengyelben is, vö. *polecie* 2. '(jő, bő) termés' (SIJP., i. h.) — a *lěto* 'nyár' bármennyire is időfogalom — a *po-* prefixum térbeli 'valaminek a környéke' jelentésén alapulnak. Vö. or. N. *poletě* 'az egész nyár, a (késő) tavasszal és a (kora) ősszel együtt, az év termő része' (tkp. 'a nyár és környéke'); ukr. *polittja* 'jó idő, kedvező körülmények, jó termés' (URSl. IV, 94), amelyek az olyan típusú denominális prefixális-suffixális főnévi származékokhoz tartoznak történetileg, mint az or. *poberěž'e*, ukr. *poberěžžja* 'partvidék', or. *Povólž'e* 'Volga-vidék', le. *Powisłe* 'Visztula-part' stb., amelyekben a *po-* prefixum térbeli 'valami mentén, környékén' jelentésben szerepel. Tehát míg az óorosz *pochmelie* 'másnaposság' szót és mai keleti szláv megfelelőit szálályos szóképzésű alakoknak tekinthetjük, addig a le. *pochmiel(e)* 'ua.' szót elszigetelt és ráadásul ritka képződménynek kell tekintenünk (RECZEK [i. h.], LINDE és a VarsóiSz. [i. h.] a XVI. századból ugyanazzal az idézettel illusztrálják a szó használatát, az idézet Maciej Strykowski [kb. 1547—1582.] egyik művéből való). Figyelembe véve a *chmiel* szó átvitt jelentéseinek viszonylag késői megjelenését a lengyelben, valamint a *pochmiel(e)* származék szokatlan-ságát és ritkaságát, nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a *chmiel* átvitt jelentései a lengyelben nem önállóan fejlődtek ki, hanem a keleti szláv nyelvek hatására, a *pochmiel(e)* pedig nem önálló lengyel származék, hanem keleti szláv jövevényszó (vagy tükörszó; a jövevényszavak és a tükörszavak elhatárolásának nehézségeiről a szláv nyelvek egymás közötti kapcsolataiban l. CEZAR APREOTESEI, *Typy kalek pri mežslavjanskich jazykovych kontaktach*. Timișoara, 1973.). Emellett szól, hogy Stefan Falimirz, akinek 1534-ben megjelent fűvészkönyvéből a *chmiel* átvitt 'részezség' jelentését a SIXVIw. (i. h.) elsőként idézi („Oleiek [i sok] Pigwiany [. . .] chmiel z głowy wypadzią" = 'A birsalmaolaj [és -lé] a részezséget a fejből kiűzik'), valószínűleg Ukrajnában született (vö. *Słownik polszczyzny XVI wieku I, CXVIII.*), és a XVI. század második felében élt Maciej Strykowski (akitől, mint említettem, a *pochmiel(e)* 'másnaposság' szót egybehangzóan elsőként idézik a szótárak) is tudjuk, hogy ismerte az ukr. és f.-orosz nyelvet (vö. *Słownik polszczyzny XVI wieku I, CXXX.*; MARIA KARPLUK, *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku I*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1977.). A szó idegen jellege mellett szól a lengyelben még az is, hogy a korábbi *pochmiele* (birt. *pochmiela*) — nyilván a lengyel számára szokatlan

szóképzési struktúra elhomályosodása következtében — később *pochmiel* (birt. *pochmielu*) alakot öltött, mintha nem prefixális-suffixális, hanem csak prefixális származéka lenne a *chmiel* főnévnek. (Vö. a VarsóiSz. IV, 300 eljárását: † jellel [= elavult szó] közli a *pochmiele*, -a alakot „Po + *Chmiele od Chmiel” etimológiai megjegyzéssel, és külön címszóban a *pochmiel*, -u főnevet „Po + Chmiel” etimológiai magyarázattal.) Ha figyelembe vesszük, hogy a XVI. század második fele az intenzív ukrán hatás korszaka a lengyel nyelv történetében (e kérdésről legújabbban I. STANISŁAW KOCHMAN, *Wschodniosłowiańsko — polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w.: Z polskich studiów slawistycznych*, seria V. Warszawa, 1978. 255–61), és a *chmiel* 'részség', valamint a *pochmiel(e)* 'másnaposság' stilisztikailag is jól illeszkedik a kor ukrán átvételeinek rétegébe (vö. *braha* 'pálinka- vagy sörfőzésnél visszamaradó üledék, seprő' < ukr. *bráha* 'házi sör'; *hulac* 'dorbézol' < ukr. *huljáty* 'ua.', *hulaka* 'korhely' < ukr. *huljaka* 'ua.', *hulanka* 'tivornya' < ukr. *huljanka* 'ua.'; stb., vö. Z. KLEMENSIEWICZ, *Historia języka polskiego II*, Warszawa, 1965. 154–6), akkor megalapozottnak tekinthetjük azt a feltevést, hogy e szavak a lengyelben keleti szláv (legvalószínűbben ukrán) eredetűek. Ha nem is ilyen határozott formában, de benne rejlik ez a feltételezés a SŁJP. (VI, 558) *pochmiel* címszavának etimológiai utalásában is („por. ros. pochmelje” — vö. or. *pochmele*). Kétségtelenül ruzzszicizmus a lengyelben stilizációs céllal előforduló *pochmielije* (vö. ZOFIA KURZOWA, *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*. Warszawa, 1975. 79).

5. Azzal, hogy viszonylag részletesebben foglalkoztam a lengyel alakok történetével, csupán azt akartam érzékeltetni, hogy a *chmiel* átvitt értelmű használata a XVI. század előtt nemcsak hogy nincs kimutatható a lengyelben, de nem is valószínű, hogy az írásos adatok előtt lényegesen korábban megjelent volna, így a le. *chmiel* — a déli szláv nyelvek, a cseh és a szlovák megfelelő szavaihoz hasonlóan — a magyar *émely* szóba jöhető forrásai közül nagy biztonsággal kizárható.

Ily módon a szó a magyarba csak a keleti szláv nyelvekből kerülhetett át, amelyekben az ósszláv *chmēlb* folytatói és származékai a magyar *émely* alapjául szolgálható átvitt jelentésekben mind az irodalmi, mind a népnyelvben igen elterjedtek, és a nyelvemlékek tanúsága szerint igen régiek.

A magyar *émely* 'undor, csömör, hányinger' jelentésének az óor. *chmēlb* 'részség', *pochmelie* 'másnaposság' jelentéséből való levezetése nem okoz gondot: a magyar szóban kifejezett gyomorállapot a mértéktelen italozás egyenes következménye, az óor. *pochmelie* pedig lényegében ugyanazt jelenti, mint a magyar *émely*, csak ugyanazt az állapotot mint a túlzott szeszfogyasztás következményét fejezi ki, míg a magyarban jelentésbővülés ment végbe. A magyar jelentéskéjlődéssel kapcsolatban jellemző párhuzamot szolgáltat a román: az ugyancsak a szláv *chmēlb*-ből származó rom. *hămei* (*hemei*), *hămesi* ige, amely ma főleg 'éhezik' jelentésben fordul elő, a *hămesi de foame* 'szédeleg, elgyengül, elájul az éhségtől' kifejezésből vonódott el, az ige jelentése eredetileg 'szédül, bódul' volt (CIORANESCU, *DiccEtRum*. 392); tehát a szláv *chmēlb* a románban is egy, a szesz italoknak a közérzetre gyakorolt hatásával kapcsolatos ígét eredményezett, csak a román ige a szesz italoknak nem a gyomorra ('émelygés'), hanem a fejre ('szédelgés') gyakorolt hatásán alapul. A román jelentéskéjlődéssel kapcsolatban CIORANESCU (i. h.) is utal az orosz *zachmeletí* 'leittasodik' jelentésére; fel kell tételeznünk tehát, hogy a *hămei*

stb. ige a szláv *chǫmelb* szónak legalább a 'szeszes ital általában', de inkább a 'részegség' jelentésfejlődési fokig eljutott alakjából, következésképpen legvalószínűbben a keleti szlávból származik; a románban ugyanis megvan a szláv *chǫmelb* konkrét 'komló' jelentésű átvétele is: rom. *hamei, hămei, hemei* 'komló' (CIORANESCU, i. h.), moldvai *cheměj* (Russko-moldavskij slovar'. Pod red. A. T. BORCA, N. G. KORLETJANU, E. M. RUSSEVA. Moskva, 1954. 792), amelyben elvben bármely szláv nyelvből, de legvalószínűbben a délszlávból származnak (Fr. MIKLOSICH, Die slavischen Elemente im Rumunischen: Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe, Bd. 12, Wien, 1862. 51; CIORANESCU, i. h.).

Azt látjuk tehát, hogy a szláv **chǫmelb* átvitt jelentéseinek a reflexei — hol jövevénytiszta szavak (mint a magyarban és a románban), hol tükörszavak (tükörjelentések) formájában (mint a lengyelben) — a keleti szláv nyelvterülettel közvetlenül érintkező nyelvekben fordulnak elő. Hozzávehetjük ehhez a finn *humala* 1. 'komló; Humulus lupulus', 2. 'részegség' (*ola humalassa* 'részeg', *humalainen*, *humalapäinen* 'részeg', *humalluttua* 'lerészegít', *humaltua* 'lerészegedik' stb.); megfelelőik a többi balti finn nyelvben is; vö. SKES. I, 86) szót is, amely, ha elfogadjuk is, hogy alapjelentésében ('komló; Humulus lupulus') a finnben északi germán eredetű (SKES., i. h.), átvitt jelentésében ('részegség') nyilván a keleti szláv **chǫmelb* tükörszava, mivel az északi germán nyelvekből a szónak csak a konkrét 'komló; Humulus lupulus' jelentése mutatható ki (vö. pl. LAKÓ GYÖRGY, Svéd — magyar szótár. Bp., 1969. 283; hasonló a helyzet a dánban és a norvégban is; a szó finn összefüggéseire TÁLOS ENDRE hívta fel a figyelmemet). Az areális összefüggések tehát arra mutatnak, hogy a 'komló' jelentésű szó átvitt 'részegség' jelentése a keleti szlávból sugárzott ki.

A magyar *émely* hangalakját tekintve nem lehet honfoglalás előtti keleti szláv jövevénytiszta szó, mivel egy még ejtett redukáltakat tartalmazó óor. *chǫmelb* (*chǫmeli*) átvétele esetén **χumelyi* > **humely(i)* hangfejlődés lett volna várható a magyarban, mindenesetre a *h* megmaradt volna, és a *h* és a *m* között állna valamilyen magánhangzó; vö. a nyilván még a szláv redukáltak megléte idején átvett rom. *hamei, hămei, hemei* 'komló', középgör. *χουμέλι* 'ua.' hangalakját. A magyarba tehát a szó a redukáltak kiesése után, a XII. századnál nem korábban kerülhetett át, amikor az óor. szó már *chmel*-nek hangzott. A magyar *émely* hangteste — a szókezdetétől eltekintve — pontosan megfelel az óor. *chmel'* hangalakjának. Egy szókezdető *chm* hangkapcsolatnak a magyarban történő adaptációjára pontos analógiákat nehéz lenne találni, a szókezdető *chm* a szlávban is igen ritka; az azonban biztos, hogy a szókezdető mássalhangzótorlódásnak valahogy meg kellett változnia. A feloldás *i ~ ě* elötéttel történhetett, és a XII—XIII. században a magyarba átkerült óor. *chmel'* feltételezhetően *ixmely ~ ěxmely, iǫxmely ~ ěǫxmely* > *izmely ~ ěimely* > *imely ~ emely* hangfejlődésen ment keresztül (vö. BÁRCZI, Htört. 52, 69, 85—6; a *χ ~ ǫ* megfeleléssel kapcsolatban vö. BENKŐ: MNy. LXXIV, 14), s a két alak közül az *é-s* változat vált irodalmivá.

Mint már előzőleg említettem, az *émely* főnévnek az *émelyeg, émelyít, émelyedik* igékhez képest késői megjelenése az itt javasolt etimológiát nem kérdőjelezi meg: az igealakok éppúgy lehetnek az óor. *chmel'* 'részegség' igei származékain — (*o-*, *po-*) *chmeleti*, (*o-*, *po-*, *opo-*) *chmeliti*, (*o-*, *po-*, *opo-*) *chmeliti sja* — alapuló átvételek is. A fenti igealakok ugyan nem szerepelnek SREZNEVSKIJ óorosz szótárában, de az, hogy már az óorosz korszakban megvoltak,

a keleti szláv nyelvekben való széles körű elterjedtségük alapján biztonsággal feltételezhető.

A kölcsönzés művelődéstörténeti háttérével kapcsolatban konkrét adatokkal nem rendelkezünk, azonban a szócsaládnak az óoroszról való átvétele a feltételezett időszakban (XII–XIII. sz.) művelődéstörténeti szempontból akadályokba sem ütközik: az Árpád-házi királyoknak az óorosz fejedelmekhez fűződő dinasztikus kapcsolatai közismertek, s e kapcsolatok ápolása nyilvánvalóan alkalmat szolgáltatott orosz és magyar előkelőségek részvételével rendezett közös lakomákra is, amelyeken többek között efféle szavak átvételére is sor kerülhetett. A kölcsönzés történetét természetesen „demokratikusabb úton”: a „gácsországi” hadjáratokon részt vett katonák közvetítésével is.

6. Ami az *émely*² 'kelevény' jelentésű szót illeti, erről a CzF. (II, 507) a következőket mondja: „*émely, émöly*. Apró kelevény, daganat, csomó, leginkább a borjúk hátán, mely nyáron kifakad, s kukac bújik ki belőle. Ez értelméből is látható, hogy az *émely* a csömörrel is rokon, mennyiben ti. mindenik csomósodás, daganat által jelentkezik.” Ezt a véleményt fogadja el a TESz. (i. h.), amikor arra az álláspontra helyezkedik, hogy az *émely* szónak ez a jelentése „feltehetőleg a rokon értelmű *csömör* hatására alakult ki”. Ennek a Székelyföldtől a Fertőmellékig *imely, émely, émöly, ime, imej, imely, imő, himő, himöl* alakváltozatokban, 'szarvasmarha hátán bizonyos légyfaj csipésétől támadt nyüves kelevény v. maga a benne élősködő nyű' jelentésben elterjedt tájszónak (MTsz. I, 940) azonban sokkal természetesebb módon lehetett a forrása a magyar R. (XVII. sz.) *imely* 'fagyöngy', amely KNEZSA szerint a bolgár *imel, imelo* 'fagyöngy; Viscum' szóból származik (SzlJsz. 222); vö.: ósszláv **omela, jbmela* 'fagyöngy; Viscum'; ukr. *iméla, omelá*; bolg. *imelo, imel*; szb.-hv. *imela, mèla, omela*; szln. *imèla, mèla* 'ua.' (VASMER, RussEtWb. II, 267; BEtReó II, 71–2; erre a lehetőségre nemrég elhunyt kedves tanárom, BALECZKY EMIL volt szíves felhívni a figyelmemet). Mindkét természeti jelenség élősködő volta és hasonló megjelenési formája ('dudor, csomó') kellő alapul szolgálhatott a hasonlóság alapuló névátvitel számára.

7. Valószínű tehát, hogy *émely*¹ 'undor, csömör, hányinger' szavunkat külön kell választani *émely*² 'kelevény' szavunktól. Véleményünk szerint tehát az *émely*¹ az óoroszról, az *émely*² pedig a bolgárból származik; az előbbi etimónja az ósszláv **chémelb* 'komló', az utóbbié pedig az ósszláv **omela, jbmela* 'fagyöngy; Viscum'.

ZOLTÁN ANDRÁS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Néhány megjegyzés Blédy Géza „Influența limbii române asupra limbii maghiare” című doktori értekezésének (Sibiu, 1942.) és Márton Gyula–Péntek János–Vöö István „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” című monográfiájának (Bukarest, 1977.) viszonyáról

1. MÁRTON–PÉNTEK–VÖÖ monográfiája (a továbbiakban RK.) túlságosan is jelentős mű ahhoz, hogy ne váltott volna ki maga mellett és ellen visszhangokat, a szakmai és nem szakmai sajtóban való, olykor heves megnyilvánulásokat (erre nézve csak ízelítőül: MURÁDIN LÁSZLÓ, Jövevényszók a mérlegen: Korunk 1979/7–8: 612–7,